

UOT 338.12:33834:330.36

DOI:10.30546/JIECM.2023.3.26.

TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ VƏ ƏTRAF MÜHİT KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASINA YENİ YANAŞMALAR

¹Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov, ²Sahil Seyfəddin oğlu Allahverdiyev
³Vüqar Amil oğlu Fərzəliyev, ⁴Səbinə Bəxtiyar qızı Sadiqova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə. Ətraf mühitin mühafizə edilməsi sistemi təbii resurs və ehtiyatlardan istifadədən, xammalın saxlanması, eləcə də, səmərəli istehsalının və istifadəsinin təminatı və təşkilindən ibarətdir. Mühitin mühafizəsi həmçinin hüquqi və inzibati, həmçinin dövlət tədbirlər sisteminə aiddir. Respublikamızda mühitin mühafizəsi və qorunması tədbirləri dövlət orqanları, təbiət qoruqları, meşə və ovçuluq idarələri, təsərrüfatları kimi müəssisələr hesabına həyata keçirilir. Təbiətin mühafizəsi ilk öncə havanın, suyun, torpağın çirklənən maddələr və tullantılarla çirklənməsinin qarşısını almağa yönələn tədbirlər görür.

Bundan başqa mühitin mühafizəsi meşə və otlaqların, nadirən tapılan və yaxud kəsiləndirilmiş olan xeyirli heyvan cinsi və bitki növlərinin qorunmasını, təbii nemətlərdən səmərəli istifadəni, təbii mühit abidələrini və mineral, termal faydalı mənbələri qorumağı həyata keçirən bir sistemdir. Bu sistem ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir çox meliorasiya işlərini, ətraf mühitin bərpa işlərini görür və eroziyaya, deqradasiyaya, dağılmağa qarşı mübarizə aparır.

Açar sözlər: ətraf mühit, atmosfer, resurs, təbiət, strategiya, idarəetmə, dövlət proqramı, ekoloji, böhran

Giriş. Təbiətin mühafizəsi həmçinin təbii nemətlərdən səmərəli istifadə etmək və onları bərpa etmək üçün gərəkli normaları, prinsipləri, qaydaları özündə ehtiva edən bir elmdir. Bu elmin bölmələrinə atmosfer havasının, suyun, torpağın, bitki, heyvanın və s. qorunması aiddir. Azərbaycanda, eləcə də, Xəzəryanı ərazilərdə ətraf mühitin qorunmasını, təbiətdən istifadənin təşkil edilməsini, mineral sərvətlərdən və ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təşkilini, onların bərpa edilməsini, hidroloji, hidrometeoroloji proseslərin müşahidə edilib, proqnozlaşdırılmasını həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir [2].

Təbiətin qorunması haqqında danışarkən öncə atmosferin mühafizəsi haqqında danışmaq gərəkdir. Atmosfer tək bir ölkənin və ya qitənin deyil, bütünlükdə dünyanıdır. Bizi əhatə edən atmosfer həm kosmosla həm də ekosistemlə əlaqəlidir. Atmosferin mühafizə edilməsi isə hər birimizin borcudur. Lakin edilən təsirlər havanın çirklənməsinə və nəticədə bizim də zərər görməyimizə səbəbdir. Beləliklə, atmosferin mühafizəsindən yayınmaq, onu çirkləndirmək bitki, heyvan, insan və ümumilikdə biosfer üçün böyük bir bəlaya səbəb olur.

Mövzunun aktuallığı. Təbiəti mühafizə və onun keyfiyyətinin idarə olunması üçün ölkəmizdə ekoloji siyasət inkişaf etdirilir. Uzun illər iqtisadiyyatın inkişafı ilə ətraf mühitə edilən antropogen təsirlər mənfi nəticə verməklə yanaşı təbii ehtiyatların da istismar edilməsinə səbəb olmuşdur. Ekoloji tarazlığı normada saxlamaq, təbii resurslardan qənaətlə istifadə etmək, hava, su, torpağı çirklənmədən mühafizə etmək global problemə çevrilmişdir. Ətraf mühitlə bağlı meydana gələn problemlər nəinki indiki zaman üçün həmçinin gələcək nəsillər üçün problemləli vəziyyətin yaranması deməkdir. Ekoloji böhran vəziyyətində cəmiyyət, iqtisadiyyat və təbiət arasında olan tarazlığı qorumaq üçün ekoloji təhlükəsizliyi yaratmaq və iqtisadi baxımdan optimal modellər formalaşdırmaq gərəkdir.

Ekoloji idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər hesabına ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi sahəsində qanunvericilik aktlarının tətbiqi

ilə əlaqədar müəyyənləşdirilmiş qaydada tədbirlər görülür. Bununla yanaşı müəssisə, şirkət və təşkilatların xüsusi nümayəndələr tərəfindən hesabat uçotu aparılır. Aparılan ekoloji audit hesabına müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyətinə nəzarət edilir.

Tədqiqatın məqsədi: İşin əsas məqsədi təbiətin mühafizə proseslərinin tənzimlənməsi və keyfiyyətinin idarə olunma aspektlərinin izlənilməsidir.

Tədqiqatın obyektı: Ətraf mühiti mühafizə və keyfiyyətin idarə olunma mexanizmidir.

Tədqiqatın metodları: Təbiətin mühafizəsi və antropogen təsirlərin metodik yanaşmalarla normallaşdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Ekolojitetəhlükəsizlik və ekoloji riskin qiymətləndirilməsi, eləcə də əhalinin sağlamlığının müəyyənləşdirilməsi üçün fəaliyyətlər, nəticəni dəyərləndirib metodlar işləmək üçün tədbirlər həyata keçirilir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Havanın ən çox çirkləndiyi sahələr böyük və iri şəhərlərdir. Çünki burada nəqliyyat, istehsal sahələri, fabriklər və zavodlar, onlardan atılan tüstülər, zərərli maddələr havaya olduqca mənfi təsir göstərir. Buradan göründüyü kimi bütün ölkələr, xalqlar eləcə də hər bir şəxs atmosfer havasının qayğısına qalmalıdır.

Atmosfer havası qazların qarışığından təşkil olunmuşdur. Hava canlıların nəfəs mənbəyidir. İnsan yemək və sudan çox sutka ərzində hava qəbul edir. Hava təbəqəsi Yer kürəsini kosmosdan gələn asteroid, meteorit kimi göy daşlarından mühafizə edir. Eləcə də yerin həddindən artıq qızmasının qabağını alır. Atmosferin qaz qatı günəşdən gələn ultrabənövşəyi, infraqırmızı şüaların canlılara zərərli təsir etməsindən qoruyur. Havanın yaradıcıları isə bitki aləmidir. Havanı sərf edənlər isə yenə öz növbəsində flora və fauna sayılır. Hava karbon, azot, hidrogen, oksigen, arqon və s. kimi qazlardan ibarətdir [1],[2].

Mütləq təmiz hava mövcud deyildir. Təbiətdə baş verən hadisələr və havanın istismar edilməsi onun çirklənməsinə səbəbolur.

Atmosferi çirkləndirən daha çox sənaye sahələridir. Onlara qara və əlvan metallurjiya sənayesi, neft, kimya, ağac emalı, tikinti materialları sənayesi və s. aiddir. Atmosferə zərərli təsir edən tək sənaye deyil, həm də stansiyalardır. Bu stansiyalara istilik, elektrik enerjisi istehsal edən stansiyalar, İES, DRES-lər aiddir. Bundan başqa dağ və mədən sənayesi də çirkləndirən səbəblərə aiddir. Atmosferin radioaktiv şüalarla çirklənməsinə səbəb çox vaxt AESdə baş verən qəzalar, nüvə silahlarının sınaqlardan keçirilməsi olur. Ən çox mühitə zərər verən havanı çirkləndirənlərdən biri də nəqliyyatdır. Nəqliyyat hesabına avtomobillərdən, eləcə də digər hava, su yolu nəqliyyatından ətrafa və havaya zərərli qazlar və maddələr atılır.

Havanın qorunmasını və mühafizəsini, eləcə də, çirklənməsinin qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər vardır. Bura nəqliyyat vasitələrinin habelə avtomobillərin nəzarəti gündəlik edilməlidir. Avtomobil və qurğularını təkmilləşdirmək, texniki vəziyyətə nəzarət hava çirklənməsinin qarşısını az da olsa ala bilər. İri mühərriklərin istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin üzərinə daha çox iş düşür. Belə ki, mühərriklərin təkmil olması və yanacağın tam şəkildə yanması ətrafa daha az zərərli qaz atılması deməkdir. Benzinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ya ümumiyyətlə, istifadə etməmək, onun yerinə elektrikle, hidrogenlə işləyən maşınların istehsal edilməsi ekoloji baxımdan ətraf mühitin qorunması deməkdir. Avtomobillərin qazlavə ya dizellə işləməsi benzin kimi zərərli yanacaqdan qat-qat yaxşıdır.

Atmosferlə bərabər onun qatında yerləşən Ozon təbəqəsi də zərər görür və günümüzdə təbəqədə olduqca çox deşiklər açılmışdır. Qatın zərər görüb dağılmasına təsir edən maddələr həm qazlar həm də freonlardır. Xlorflorkarbohidrogenlərin təsiri nəticəsində ozon deqradasiyaya uğrayır. Ozon qatının mühafizə edilməsi üçün bir sıra konfranslar keçirilmişdir. Konfranslarda qəbul edilən qərarlar və konvensiyalar bir sıra prinsiplərə sahibdir.

Ozonun qorunması üçün ilk dəfə UNEP (BTM – nin Ətraf mühit proqramı) onun mühafizəsi üçün konvensiya layihəsi hazırlamışdır. Konvensiya 1985 – ci ildə Vyanada qəbul edilmişdir. 1987-ci

ildə isə 56 qabaqcıl ölkənin də iştirak etdiyi Monreal(Kanada) protokolu imzalanmışdır. Burada ozon qatını qorumaq üçün qərarlar alındı və zərər verən freon tərkibli birləşmələrin və ozon dağıdıcı maddələrin istehsalını 2 dəfə azaltmağı öhdəlik kimi götürürdülər. 1997-ci i ildə isə Rusiyada ozon qatını mühafizə etmək üçün komissiya təşkil olunmuşdur [3].

Atmosferə atılan zərərli tullantı, birləşmələrin və ziyan verən təsirlərin aradanqaldırılması üçün həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər mühafizə tədbirlərini həyata keçirmək üçün adekvat icra hakimiyyəti orqanlarının icazəsini almalıdırlar. İcra hakimiyyəti təbii olaraq öz üzərinə düşən tədbirlərləri görür. Bura atmosferin monitorinqinin aparılması, ziyanlı maddələrə nəzarət, həmin birləşmələrin yayılmasının qarşısının alınması aiddir. Havanı qorumaq üçün görülən tədbirlər mühitin digər obyektlərinə zərər yetirməməlidir.

Havanın mühafizə fəaliyyəti çərçivəsində hazırlanan proqramlar və görülən tədbirlər, bizə məlum olduğu kimi atmosfərə dəyən zərərin və ona edilən fiziki təzyiqlərin qarşısını almağa yönəlib. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün də müəyyən maliyyə tələb olunur. Bu vəsaitlər isə ödəmələrin, yığılan vergilərin, dövlət və yerli büdcənin, eləcə də büdcədən kənar maliyyə vəsaitinin, şirkətlərin, müəssisələrin, təşkilatların və hüquqi – fiziki şəxslərin könüllü surətdə verdikləri ianələrin hesabına yığılır.

Atmosferin keyfiyyətinin idarə olunmasına gəldikdə isə bir sıra normativlərə əsaslanaraq uyğun şəkildə icra orqanları hesabına qəbul olunmuş qayda və qanunlara görə yerinə yetirilir. Burada gigiyenik və ekoloji normativləri nəzərə alaraq, havaya edilən fiziki təsirlərə, heyvanlara, bitkilərə və onların qorunduğu ərazilərə təsir edən fiziki-kimyəvi və bioloji faktorlara, havanın vəziyyətinə nəzarət edərək durumu qiymətləndirilir.

Bildiyimiz kimi su qiymətli nemətdir. Su həyat prosesi olan maddələr mübadiləsinin aparılması üçün vacib komponentdir. Su həm istehsalda, həm də təsərrüfatda böyük rol oynayır. Bütün canlılar, o cümlədən bitki, heyvan, insan və mikroorqanizmlər su olmasa mövcud ola bilməzlər. Su tsikl üzrə dövr edərək Yer in formalaşmasını, eləcə də, torpağın əmələ gəlməsini və yağışın yaranması kimi iqlim proseslərini yaradır. Sudan həm də ekoloji cəhətdən təmiz olan elektrik enerjisi əldə etmək olur. Dünyanın bir çox yerində sudan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Belə ki, su ən çox kənd təsərrüfatı sahəsində suvarma məqsədli istifadə edilir, Bundan başqa ikinci ən çox işlənmə yeri kommunal və məişət də istifadəsidir. Su elektrik stansiyalarında da tonlarla su işlənir və elektrik əldə edilir.

Yerin altında və üzərində olan bütün su kütlələri hidrosferi yaradır. Su bizlərə həyat bəxş edir. Lakin suyun mühafizə edilməməsi, istismarı, mənasız və şüursuz şəkildə çirklənməsi biosferə ümumilikdə zərər verir. Dünya okeanı və dənizlər, çay və göllər çirklənməyə məruz qalır. Suyu atılan istehsal tullantıları, əsasında neft, məişət və kanalizasiya sularının atılması suyu zibilləyir. Gün keçdikcə dünya üzrə içməli su tələbatı da azalır. Bu kimi halları nəzərə alaraq hidrosferin qorunması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Hidrosferin qorunması üçün keçirilən ilk konfrans Cenevrə idi. Burada dənizi qorumaq üçün neft, radioaktiv və digər zərərli tullantıların atılmasının qadağan edilməsi və bu kimi halların qabağını almaq üçün təkliflər irəli sürülmüşdür. Bundan başqa 1973- cü ildə isə Londonda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konvensiyaya əsasən gəmilərdən atılan zibillərin və tullantıların qabağını almaq üçün qadağalar qoyulsun və tək neft yox, digər zərərli maddələr də suya atılmasın [6].

Hidrosferin mühafizəsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər bugünkü , gündə də işlənilib hazırlanır. Keçirilən konfranslar, konvensiyalar və alınan qərarlar hidrosferin vəziyyətinin yaxşılaşmasına yönəlmişdir. Lakin bu qaydalara əməl edilməsi hələ də ürək açan deyil, çünki insanlar mühafizə qaydalarını və qoyulan qadağaları pozur və əməl etmirlər. Belə olduğu halda cəzalandırırlar. Cəza tətbiq edilməsi keyfiyyətinin normallaşmasına müsbət təsir edə bilər, lakin məsələni kökündən həll etmir. Mühafizəni yerinə yetirmək və qaydalara əməl etmək üçün üsullar tətbiq etmək gərəklidir. Yoxsa, içməli su ehtiyatlarının tükənməsi ilə bu su canlılarının məhvi qaçınılmazdır.

Su hövzələrinin və obyektlərinin istifadə edilməsi və mühafizə olunması idarəetmə sistemində

fəaliyyəti icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müvafiq olaraq təyin olunur. Su obyektlərinin mühafizəsini planlaşdırmaq və obyektlərin istifadəyə verilməsinə görə qərarlar almaq üçün su balansını və obyektlərin su ehtiyatlarını eləcə də suyun istifadəsini qiymətləndirirlər. Suyun mühafizəsi üçün su balansları respublikanın icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş qərarlara əsasən tərtib olunur. Su ehtiyatlarının ümumi istifadəsi və qorunması üçün tədqiqat və layihə sənədləri işlənib hazırlanır. Suyun qorunması və kompleks istismarı üçün tədbirlər görmək, suya olan tələbatları müəyyənləşdirmək, qənaətlə istifadəsini təmin etmək, suyun zərərli təsirlərini və onun doğurduğu fəsadları aradan qaldırmaq kimi işlər tərtib edilir və hazırlanır. Bu sxemlər, onların hazırlanması, təsdiqi və reallaşması hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən olunur.

Yer qabığının xarici bərk qatı və mantiyanın bir hissəsi litosferdir. Litosfer təbəqəsi atmosfer, hidrosfer və ultrasəs substratla əhatələnmişdir. Yer qabığı kontinental və okean adlı iki hissəyə ayrılmışdır. Onun kontinental hissəsindən (sondövlərdə daha çox) daş kömür, digər dəyərli metallar qazılaraq çıxarılır, lakin çıxarılan qazıntının ancaq 2% i yararlı olur. Belə olduqda yerin üst və alt qatları deformasiyaya uğrayır. Buda torpağın tamlığını pozur. Yeri gəlmişkən yerin torpaqla örtülüb qatı isə pedosfer adlanır [5].

Torpaq qatı öz özünü tənzimləmə xüsusiyyətinə malik olduğu halda dövrümüzdə ona o qədər təzyiqlər edilir ki, torpaq funksiyasını itirir. Ekosistemə edilən mənfi təsirlər, əsasən də meşələrin qırılması, səhrələşmə kimi proseslər torpaq qatına olduqca pis təsir edir.

Torpağın çox az faizi əkinə yararlıdır. Əksər faizini səhralar, bozqırlar bir sözlə yararlı olmayan torpaqlar tutur. Buna baxmayaraq artan dünya əhalisi torpaqları öz mənafehi üçün istifadə edirlər. İnsanlar yollar çəkir, əsasən də nəqliyyat yolları və onların dayanacaqları, zibilxanalar və onların utilizasiya edildiyi yerlər, yaşayış yerləri, eləcə də əkin sahələri yaradırlar. Bütün bunlar üçün böyük torpaq sahələri istismar edilir. Tikilən elektrik stansiyalarının altında qalan münbit torpaqlar isə tamam başqa bir problemdir. Üzərində bu qədər yaşayış yerləri, zavod və fabriklər, eləcə də stansiyalar tikilən torpağın alt qatlarında külli miqdarda təbii nemətlər yatır, yaxud istismar edilən yerlərin rekultivasiyasını həyata keçirmirlər və torpaq istifadəyə yararlı olmur. Həmçinin gübrələrdən, pestisidlərdən təsərrüfatda yöndəmsiz şəkildə istifadə etmək torpağı kanserogen birləşmələrlə çirkləndirir. Bütün bu məsələlər nəzərə alınmalıdır [4].

Torpağın mühafizə edilməsi kiçik bir məsələnin həlli ilə belə edilə bilər. Belə ki, suvarılan torpaqlara nəzarət edilsə, həmin torpaqda su eroziyası yaranmaz. Küləkeroziyası təbii bir hadisədir, onun qarşısını almaq olmur. Lakin insanlar öz antropogen təsirlərini azaltsalar və torpağı mühafizə etsələr, bu problemlər az da olsaminimuma enə bilər.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarında mühafizə və qoruma tədbirlərini həyata keçirmək üçün bir sıra aqrotexniki tədbirlər görülməlidir:

1. Kənd təsərrüfatı ərazilərində eroziyaya qarşı qorunması üçün, meyilliyi 16 dərəcədən çox olan yerlər əkin yeri kimi istifadə edilməməli, xüsusi tədbir gördükdən sonra əkin, bağ və meşələrin salınması üçün istifadə oluna bilər ;
2. Tarlaların qorunması üçün əkin dövriyyəsinə, çoxillik ot bitkilərinə üstünlük verilməli, əkin sahələri gübrələnməlidir;
3. Yamaclarda su axınının və torpağın yuyulmasının qarşısını almaq, torpağın münbitliyini mühafizə etmək üçün rekultivasiya işləri aparmaq və yuyulmanı azaltmaq üçün tirə və şırımlar çəkmək ;
4. Dik yamaclarda eroziyanın zəifləməsi üçün dağ kitablarından istifadə olunmalı və dərinədən şumlanmaya üstünlük verilməlidir.

Xəzəryanı ərazilərin əksər yerində qumluqlar yayılmışdır. Burada mütəmadi külək eroziyası baş verir, bunun qarşısını almaq üçün isə püstə, badam kimi plantasiyaların eləcə də meşəliklərin, üzümlüklərin salınması gərkdir. Beləliklə, adlarını çəkdiyimiz tədbirləri kompleks şəkildə tətbiq etsək torpağın mühafizəsini həyata keçirmiş olarıq.

Biosferin üzvi maddə yarada bilən komponenti bitki örtüyüdür. Biosferin taraz olması,

heyvanlar aləminin var olması , təsərrüfat sahələrinin məhsuldar olması, insanların sağlam olması bitkilərin mövcud olmasından asılıdır. Biosferin müəyyən bir hissəsini də meşələr təşkil edir və onun mühafizəsində rol oynayır. Meşələrdə daim bitkilər, otlar, kollar, ağaclar inkişaf edir, öz qanunları ilə inkişafını davam etdirir. Bitkilər fotosintez hesabına dünyanın oksigen balansını saxlayırlar. Meşələrin ekosistemə rolu əvəzolunmazdır, çünki meşələr təbiətə hər dəfə yeni sərvətlər bəxş edir. Lakin insanların ətraf mühitə dağıdıcı təsiri yəni meşələrin qırılması, baş verən meşə yağınları ağacların kəsilməsi ciddi problemlər yaradır. Hazırkı , dövrdə insanların ətraf mühitə təsiri çox güclənmişdir. Meşə sahələri, yaşayış yerləri, otlaqlar, zavod və fabriklər torpaq sahəsində yer tuturlar. Lakin insanlar meşələri məhv edərək, intensiv otarılma edərək otlaq sahələrinin sıradan çıxmasına, torpağın eroziya və aşınmasına səbəb olur. Torpağın, bitki örtüyünün, heyvanat aləminin, o cümlədən, meşələrin qorunub saxlanması mühüm bir məsələdir.

Torpağın səmərəli istifadəsi, ona nəzarətin cevik olması, meşə zolaqlarının salınması, torpağın zərərli birləşmələrdən mühafizəsi, heyvanların düzgün qaydada otarılması , suvarma sistemində nəzarət edilməsi, bataqlaşmaya, səhralaşmaya qarşı tədbirlər görmək, sanitariya gigiyenik qaydalara riayət, yolların salınması və binaların tikilməsində mövcud qaydaları gözləmək və s. görülən işlər və tədbirlər hamısı birlikdə torpağın mühafizəsi üçündür.

Torpaq mühafizə edilərkən onun region xüsusiyyətləri, ehtiyatlara qənaət, resursun qorunub saxlanması, bitki və heyvanat aləminə nəzarəti, mühitə dəyən zərərin ödənilməsi və qadağan edilməsi kimi hallar mütləq şəkildə nəzərə alınır. Meliorativ işlər görülüb münbitləşmiş torpaqların qənaətlə istifadəsinə və münbitliyinin qorunub saxlanılmasına, keyfiyyətinin idarə olunmasına uyğun olaraq proqramlar hazırlanıb tətbiq olunur.

Təbiətin mühafizə edilməsinin vəzifələri diferensial xarakter daşıyır, lakin burada məqsəd eynidir. Belə ki, mühafizə sistemində estetik, elmi və ya tarixi önəm daşıyan abidələr, yerlər, komplekslər, eləcə də heyvan və bitki növləri məhv edilməkdən mühafizə edilir. Təbiətin dəyərli üzvü olan bitkilərin mühafizəsi haqqında məlumat verək. Bitkilərin qorunması dedikdə onların zərərvericilərdən, xəstəliklərdən mühafizəsi başa düşülür. Bir sıra dövlət proqramları mövcuddur ki, həmin proqramların hesabına ətraf mühitin və əhalinin sağlamlığının, fauna və floranın zərərli təsirlərdən mühafizə edilməsini həyata keçirir. Bitkilərin mühafizəsi üçün qanunvericilikdə bir sıra vəzifələr vardır ki, onlara əməl edilməlidir. Bu vəzifələrə əməl edənlərə aiddir : bələdiyyələr, müəssisələr, təşkilatlar, fermer təsərrüfatları torpaqdan istifadə edən əhali və digər şəxslər.

Bitkilərin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi bitki mühafizə xidmətinin fəaliyyəti hesabına yerinə yetirilir. Dövlət bitkilərin mühafizəsini, tabeli qurumların vasitəsilə həyata keçirir. Fiziki şəxslər isə bitkilərin ziyanvericilərə qarşı qorunmasını və əlaqə otlarından mühafizəsini verilən lisenziya (icazə) hesabına edirlər.

Təbiətdə bitkilər, mikroorqanizmlər olduğu kimi, heyvanlar da mövcuddur ki, onlar yer üzündə geniş yayılmışlar. Heyvanlar qruplaşaraq populyasiyalar yaradır və müəyyən arealı tutaraq həyatlarını davam etdirirlər. Eləcə də, bitki və heyvanların qruplaşması ilə də biz qarşılaşırıq. Onlar daim bir-birindən asılı olur. Belə ki, bitkilərin hazırladığı üzvi mənşəli qidalarla elə heyvanlar qidalanır. Həm heyvanların, həm bitkilərin birbirilərinə təsiri birbaşa və yaxud dolaylı ola bilər. Burada ən çox təbiətə təsir göstərən canlı isə insandır. Məhz insan təbiətin tarazlığını dəyişir, ekosistemə təsir edir. Ələlxüsus da kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali, pestisid və gübrələrdən istifadə edərək zərərvericiləri məhv etmək adı altında lazımlı bitki və heyvanlara zərər verir, onların məhvinə səbəb olurlar. Heyvanların qanunsuz ovlanması, öldürülməsi və təsirlərə məruz qalması kimi halların qarşısını almaq üçün tədbirlər görülür. Əks təqdirdə müxtəliflik azala bilər.

Heyvanları qorumaq və mühafizə etmək hər bir şəxsin borcudur. Heyvanların müxtəlifliyinin qorunub saxlanması üçün 1999-cu ildə “Azərbaycanda heyvanlar aləmi” haqqında qanun qəbul olunmuşdur. Qanunun tələblərinə növlərin nəslinin kəsilməsinə yol verməmək, müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq, onlardan məqsədli şəkildə istifadə etmək aiddir [4].

Təbiətdən istifadəni dayandırmaq təbiəti qorumaq demək deyildir. Təbiətdən istifadə edərək onu mühafizə etməyi bacarmaq lazımdır. Dövlət təbiəti və onun nümayəndələri olan bitkiləri,

heyvanları eləcə də abidələri, xüsusi qorunmalı təbii əraziləri mühafizə üçün qoruq, yasaqlıq və milli parklar yaradıb. Təbiəti mühafizə üçün yaradılan qoruqlarda mühafizə sistemi yüksək səviyyədədir. Burada kökü kəsilmə təhlükəsi olan, nadirən rast gəlinən növlər, təhlükə altında olan komplekslər və s. qorunur. Qoruqlara həmçinin canlı laboratoriya da deyirlər. Qoruqların ətrafında mühafizə zolaqları da yaranır. Ora insanların girişi qadağan edilir. Qoruqlardan başqa təbiəti mühafizə sahəsi olan yasaqlıqlar var. Yasaqlıqlar həm müvəqqəti, həm də daimi ola bilər. Yasaqlıqdakı rejim qoruğa nisbətən daha da zəifdir. Eləcə də, yasaqlıqlarda tədqiqat işləri aparılmır. Qoruqlardan fərqli olaraq yasaqlıqlarda istirahət guşəsi həmçinin bazarların tikilməsinə icazə verilir. Burada bir sıra fəaliyyətlərə icazə verilir, amma istirahət edənlər xüsusi təbiət ərazisində olduqlarını yaddan çıxarmamalıdırlar. Təbiət ərazilərinin qorunmasının başqa bir forması da milli parklardır. Milli parklarda qadağalar sərt deyildir. Orada insanlar rahat gözə bilirlər, təbiətdən zövq ala bilirlər və s. Milli parklar düzgün təşkil edildikdə ətraf mühiti normal şəkildə mühafizə edə bilər.

Nəticə

1. Ətraf mühitin qorunması və idarə olunması sistemində məsələləri həlli ilə məşğul olan, eləcə də, qərarları verən hakimiyyətin idarə orqanları və nümayəndələri iştirak edir.
2. Təbiətin qorunması və keyfiyyətinin idarə olunmasında müəssisələrin və şirkətlərin aktivlərinin, maliyyə xərclərinin və bir sıra xüsusiyyətlərinin auditor tərəfindən illik hesabatı uqotu aparılır.
3. Ətraf mühitin keyfiyyətinin idarə olunmasında mühitin çirklənməvəziyyətini müşahidə etmək üçün ekoloji monitorinq aparılır. Monitorinq əsasən mühitin antropogen təsir hesabına nə dərəcədə çirkləndiyini müəyyən edir və qiymətləndirir.
4. Təbiətin qorunması və keyfiyyətinin idarə olunmasında yeni yanaşmalar kimi mühiti çirkləndirən maddə və elementləri yox etmək tamamilə mümkün olmadığından tullantısız və ya az tullantılı texnologiyalar tətbiq etməyin gərəkli olduğu qeyd edilmişdir.
5. Təbiətin mühafizəsi və keyfiyyətinin idarə olunması istiqamətində idarə edilən obyektlərin və qarşıya qoyulan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət daha da artırıla bilər.
6. Atmosferin, suyun, torpağın, flora və faunanın, habelə yerin təkində olan resursların mühafizə edilməsi üçün norma və qaydaların təkmilləşdirilməli və dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilməlidir.
7. Ətraf mühitin mühafizəsində ekoloji monitorinq sistemi təkmilləşə və kompleks laboratoriyalar yaradıla bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Azərbaycan Respublikasında təbiətin mühafizəsi və keyfiyyətinin idarə olunması aspektləri qanunvericiliyə əsasən hazırlanmış baza hesabına təhlil edilmişdir. Bu aspektdə idarəetmə orqanları, onların hüquqları, vəzifələri keyfiyyətin idarə mexanizmləri, onların normallaşma istiqamətləri, eləcə də təbiətin mühafizə edilməsi və idarə edilməsi sahəsində əhalinin hüquqi təminatı məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkəmizdə təbiətin mühafizə olunması və keyfiyyətinin idarə edilməsi hesabına tətbiq edilən norma və qaydalar özünü doğruldacaqdır. Ekoloji təmiz məhsul əldə etmək, antropogen çirklənmənin bütün hallarını aradan qaldırmaq və təbiəti qoruma metodlarını həyata keçirmək üçün, eləcə də, ekoloji təhlükəsizliyi təmin edib əhalinin sağlamlığında riski minimuma endirmək üçün tədbirlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Abdullayev V. "İnzibati hüquq". III hissə. Dövlət orqanlarındaidarəetmə. Dərs vəsaiti. Bakı, Qanun, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya qanunvericiliyi (normativ – hüquqiaktlar toplusu). II cild, Bakı, Qanun, 2007

3. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya qanunvericiliyi (normativ – hüquqiaktlar toplusu). I cild, Bakı, Qanun, 2006
4. Quliyev T.S. “Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı”. Bakı 2008.
5. Sadıqov A. S. Xəlilov İ. B. “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi”. Bakı, 2009.
6. Şimova O. S. Sokolovskiy N. R. “Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı”. Bakı, 2013.

УДК 338.12:338.34:330.36

Новые подходы к охране природы и управлению качеством окружающей среды

¹М. Дж. Гусейнов, ²С. С. Аллахвердиев, ³В. А. Фарзалиев, ⁴С. Б. Садыгова

Резюме. Система охраны окружающей среды – это обеспечение и организация использования природных ресурсов. Охрана окружающей среды также относится к системе правовых и административных, государственных мер. Мероприятия по охране и сохранению окружающей среды в нашей республике осуществляются за счет средств государственных органов, заповедников, лесных и охотничьих управлений, предприятий типа фермерских хозяйств. В статье проанализированы новые подходы к охране природы и управлению качеством окружающей среды.

Ключевые слова: окружающая среда, атмосфера, ресурс, природа, стратегия, управление, государственная программа, экология, кризис.

UDC 338.12:338.34:330.36

New approaches to nature protection and environmental quality management

¹M.J.Huseynov, ²S.S.Allahverdiyev, ³V.A.Farzaliyev, ⁴S. B. Sadiqova

Summary. The environmental protection system is the provision and organization of the use of natural resources. Environmental protection also refers to the system of legal and administrative, government measures. Measures for the protection and preservation of the environment in our republic are carried out at the expense of state bodies, nature reserves, forestry and hunting departments, enterprises such as farms. The article analyzes new approaches to nature protection and environmental quality management.

Keywords: environment, atmosphere, resource, nature, strategy, management, government program, ecology, crisis.

Redaksiyaya daxilolma: 29.10.2023

Çapa qəbul olunma: 15.12.2023

